

Survey of the Encounter of Qajar Officials with American Evangelical Missions

Azam Fooladi_Panah ¹, Bagherali Adelfar ²

1. Corresponding author, Department of History of Islamic Culture& Civilization, PhD in History of Islamic Culture& Civilization, University of Tehran, Tehran, Iran; Email: fooladi.panah@ut.ac.ir

2. Department of History, Faculty of Literature and Humanities, International University, Qazvin, Iran.; b.adelfar@ikiu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
14, March, 2025

In Revised Form:
28, April, 2025

Accepted:
6, June, 2025

Published Onlin:
20, September, 2025

Keywords: American missionaries, interaction, contradiction, Qajar officials, evangelism, modernism.

Abstract

The apparent tolerance of government leaders with Christian missionaries in Iran goes back to the Safavid period. The Qajar kings, who followed the Safavids in religious practice and profession and were famous for religious orientation, did not oppose the presence and activities of individual Christian missionaries such as Henry Martin, Joseph Wolf, etc. in Iran from the beginning. The presence and activities of foreign missionaries in Iran during the Qajar era is one of the important topics in the social and religious history of Iran. Qajar Iran was the destination of many Christian missionaries, and during this period, French, English, German, Russian, etc. missionaries spread Christianity in many areas of Iran in different ways. Now, in this Period among the evangelizing groups that entered Iran from the middle of the Qajar period, the American evangelizing missions were the first Protestant missionary groups that started evangelizing in Iran. One of the most important issues about the American missions has been the way the Qajar government officials deal with the members of these missions. The current research seeks to investigate the encounter of Qajar courtiers, including kings, ministers, local governors, military leaders, princes, etc., with the American missionaries and their activities, relying on the the descriptive-analytical method and citing library sources. The results of the research show that the confrontation between Qajar leaders and American missionaries is divided into two types: interactive and confrontational. In this way, each of the Qajar officials showed different behaviors and supported or opposed them according to the prevailing conditions, interests, interest in modernity, the type of action of the American missionaries towards the Muslims, etc. Also, the level of interaction and cooperation of the Qajar officials was more than their opposition and confrontation with the American missionaries. This caused the expansion of the activities of the American mission and their long-term presence in Iran.

Cite this The Author (s): Fooladi_Panah , A., Adelfar, B., (2025), Survey of the Encounter of Qajar Officials with American Evangelical Missions: Historical Sciences Studies, Vol.17, No 1, Serial No.40 –Spring- Summer, (187-210)-

DOI: [10.22059/jhss.2025.385434.473751](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.385434.473751)

Publisher: University of Tehran

https://jhss.ut.ac.ir/article_104093.html?lang=en

1. Introduction

During the Qajar era in Iran, we witness the presence and activities of various Christian missionary groups who entered the country from Europe and America. Among these groups, American missionary organizations held a special position, as they were the first Protestant groups to officially begin their missionary activities in Iran. These activities not only targeted Christian minorities but gradually expanded to include Muslims, eliciting varied reactions from Qajar governmental authorities. Examining the Qajar officials' encounters with these missionary groups, particularly the Americans, is a subject of significant historical, cultural, and political importance. This interaction was sometimes marked by tolerance and cooperation, while at other times, it involved confrontation and opposition. This article, relying on a descriptive-analytical method and utilizing library resources, investigates this encounter and analyzes the factors influencing it.

The presence of Christian missionary groups in Iran dates back to the Safavid era. During that period, despite emphasizing Shiism as the official religion, Safavid kings adopted a tolerant approach toward religious minorities, including Christians. This approach continued into the Qajar period. Qajar monarchs, especially in the early years of their rule, influenced by Safavid traditions, maintained a conciliatory stance toward Christians and missionary groups. This tolerance was also evident in their dealings with American missionary organizations. American missionaries entered Iran during the mid-Qajar period and gradually expanded their activities across various regions of the country, particularly among Christian minorities.

The Qajar officials' interactions with American missionary groups can be broadly categorized into two types: cooperative and confrontational. These interactions were influenced by various factors, including political conditions, personal interests, an inclination toward modernity, and the nature of the missionaries' activities. In some cases, Qajar officials supported the missionaries due to their interest in progress and modernity. In other instances, however, they opposed them out of concern for the impact of proselytization on the Muslim community.

During the reign of Mohammad Shah Qajar, American missionary groups were met with relative acceptance. Mohammad Shah and his prime minister, Hajji Mirza Aqasi, due to their Sufi inclinations and religious tolerance, created a relatively open environment for missionary activities. This cooperative approach continued in later periods, particularly among certain princes and local governors who, driven by an interest in modernity and progress, collaborated with the missionaries. For example, Malek Qasim Mirza, a Qajar prince, was a key supporter of American missionary groups in Azerbaijan. He not only supported their educational and missionary activities but also assisted them in resolving their issues.

However, not all Qajar officials held a positive view of American missionary groups. In later periods, especially during the reigns of Naser al-Din Shah and Mozaffar al-Din Shah, as missionary activities expanded among Muslims, sensitivities increased, and some Qajar officials began to oppose these groups. For instance, Asgar Ali Khan Afshar, a local governor, opposed the activities of missionary groups due to concerns about their impact on the Muslim community. Similarly, Mirza Saeed Khan Mo'tamen al-Molk, the then foreign minister, sought to restrict missionary activities due to his religious conservatism.

The Qajar officials' interactions with American missionary groups were influenced by multiple factors. One such factor was the political and international context. Qajar officials were well aware of the support European countries provided to missionary groups and understood that any hostile action against them could serve as a pretext for foreign

intervention. On the other hand, some Qajar officials' interest in modernity and progress also played a role in their cooperative approach toward the missionaries. These officials believed that the educational and medical activities of the missionaries could contribute to Iran's development.

In conclusion, the Qajar officials' encounters with American missionary groups were a mix of cooperation and confrontation. While some officials supported these groups due to their interest in modernity and progress, others opposed them out of concern for the effects of proselytization on the Muslim community. Nevertheless, the predominant approach of Qajar officials toward American missionary groups was positive, which facilitated their long-term presence and the expansion of their activities in Iran. This interaction not only reflects the complexity of Iran's relations with the outside world during the Qajar era but also highlights the internal transformations and challenges Iranian society faced in its encounter with modernity and the Western world.

پژوهشهای علوم تاریخی

شاپای الکترونیکی: ۳۳۷۰-۲۶۷۶

<https://jhss.ut.ac.ir>

انتشارات دانشگاه تهران

بررسی مواجهه مقامات قاجاری با هیئت‌های تبشیری آمریکایی

اعظم فولادی پناه^۱، باقر علی عادل‌فر^۲

fooladi.panah@ut.ac.ir

b.adelfar@ikiu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	تساهل و مدارای مشهود سران حکومتی با مسیونرهای مسیحی در ایران به دوره صفویه (۱۱۴۸-۹۰۷ ق) باز می‌گردد.
علمی - پژوهشی	پادشاهان قاجار نیز که در رویه و مسلک دینی پیرو صفویان بودند و به دین‌مداری شهره بودند، از آغاز، با حضور و فعالیت
تاریخ دریافت:	مسیونرهای منفرد مسیحی چون هنری مارتین، جوزف ولف و ... در ایران مقابله نکردند. حال در میان گروه‌های تبشیری که
۱۴۰۳/۰۸/۲۵	از اواسط دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۹۳۳ ق) وارد ایران شدند، هیئت‌های تبشیری آمریکایی، اولین گروه مسیونری پروتستان بودند
تاریخ بازنگری:	که کار تبشیر در ایران را آغاز کردند. یکی از مهم‌ترین موضوعات درباره مسیونرهای آمریکایی، شیوه مواجهه مقامات
۱۴۰۳/۱۲/۲۴	حکومتی قاجار با اعضای این مسیونرها بوده است. پژوهش حاضر به دنبال آن است تا با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و با
تاریخ پذیرش:	استناد به منابع کتابخانه‌ای، به بررسی مواجهه درباریان قاجار شامل شاهان، وزراء، حکام محلی، سران نظامی، شاهزادگان و ...
۱۴۰۴/۰۲/۱۶	با مسیونرهای آمریکایی و فعالیت‌های آنها بپردازد. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد مواجهه سران قاجار با مسیونرهای
تاریخ انتشار:	آمریکایی در دو گونه تعاملی و تقابلی تقسیم‌بندی می‌شود. بدین ترتیب، هر یک از مقامات قاجار با توجه به شرایط حاکم،
۱۴۰۴/۰۶/۳۰	منافع، علاقه به مدرنیته، نوع عملکرد مسیونرهای آمریکایی در قبال مسلمانان و ... رفتارهای متفاوتی از خود نشان می‌دادند و
	به حمایت و یا مقابله با آنها می‌پرداختند. همچنین میزان تعامل و همکاری مقامات قاجار نسبت به مخالفت و مقابله آنها با
	مسیونرهای آمریکایی بیشتر بود. همین امر موجبات گسترش فعالیت‌های مسیون آمریکایی و حضور طولانی مدت آنها در
	ایران را فراهم کرد.

واژه‌های کلیدی:

مسیونرهای آمریکایی، تعامل، تقابل، مقامات قاجار، تبشیر، مدرنیسم.

استناد: فولادی پناه، اعظم، عادل‌فر، باقر علی؛ (۱۴۰۴). بررسی مواجهه مقامات قاجاری با هیئت‌های تبشیری آمریکایی، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۰- (۲۱۰-۱۸۷). DOI: 10.22059/jhss.2025.385434.473751

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

https://jhss.ut.ac.ir/article_104093.html?lang=en

۱. مقدمه

شاهان قاجار که خود را شاه شیعه و پیرو سنت صفویان در ایران می‌دانستند همواره می‌کوشیدند برای مشروعیت بخشی به قدرت خود مناسبات ویژه‌ای را با علمای شیعی برقرار نمایند. این موضوع به واسطه اینکه علمای شیعه در دوره نادرشاه شرایط سختی را تجربه کرده بودند به این ندای شاهان قاجار پاسخ مثبت دادند. بدین‌سان فتحعلیشاه با احترام، از حمایت علما از سلسله جدید ابراز قدردانی کرد و گفت: «حکومت ما به نیابت از مجتهدان عصر است» (Amir Arjomand, 2005: 21). همچنین ایران در دوره قاجار، همانند عصر صفوی محل آمد و شد میسیونرهای مسیحی بود. شاهان قاجار از آغاز با وجود پیروی از مذهب شیعه، نسبت به حضور و فعالیت‌های میسیونرهای مسیحی خارجی در ایران برخورد قابل توجهی نداشتند. به عنوان نمونه، میسیونرهای منفرد پروتستان مانند هنری مارتین، جوزف ولف^۱ و... آزادانه در ایران حضور و فعالیت داشتند. چنانچه فتحعلیشاه از اقدام هنری مارتین برای ترجمه کتاب مقدس به زبان فارسی تقدیر نمود و ولف توانست با حمایت‌های عباس میرزا، از دستگاه حاکمه اجازه برپائی یک مدرسه دخترانه را بگیرد (برومند، ۱۳۸۰: ۱۰۰-۱۰۱، ۱۲۱؛ ناطق، ۱۳۷۵: ۱۶۳). به نظر می‌رسد، از نظر شاهان قاجار، موضوع تغییر مذهب که در ابتدا توسط بخش اندکی از میسیونرها صورت می‌گرفت، خطر مهمی محسوب نمی‌شد. آمدن هیئت‌های تبشیری آمریکایی به مناطق شمال غرب ایران در دوره حکومت محمدشاه قاجار، از جمله نخستین مواجهه‌ها و تجارب حکومت قاجار نسبت به حضور و فعالیت گسترده میسیونری بود. از این رو بررسی، تبیین و گونه‌شناسی مواجهه سران و مقامات قاجار با میسیونرهای آمریکایی، با توجه به بارقه‌های دینی قاجاریه، از اهمیت شایانی برخوردار است.

در زمینه چگونگی مواجهه مقامات و سران قاجار با میسیونرهای آمریکایی پژوهش‌های جدید مستقل وجود ندارد، اما به صورت پراکنده در برخی آثار به صورت مختصر، به موضوع ارتباطات برخی سران قاجاریه با میسیونرهای آمریکایی پرداخته شده است. از جمله این آثار کتاب *مقدمه‌ای در باب آشنایی ایران با مظاهر تمدنی غربی* اثر حسین محبوبی اردکانی می‌باشد که در آن به صورت موجز درباره ارتباط برخی شاهزادگان مترقی قاجار مانند ملک‌قاسم میرزا با میسیونرهای آمریکایی صحبت شده است. از کتاب‌های دیگری که به همین موضوع به صورت مختصر پرداخته‌اند، *کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران و ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴*، اثر هما ناطق است. کتاب *ایران و جهان از قاجاریه تا پایان عهد ناصری*، اثر عبدالحسین نوایی، از جمله آثاری است که موضوع حمایت‌های محمدشاه قاجار و برخی شاهزادگان قاجار از میسیونرهای آمریکایی اشاره نموده است. از این رو آثار ذکر شده بر حسب نیاز و به صورت

مختصر و پراکنده تنها به برخی افراد شاخص قاجار آن هم در عصر محمدشاه پرداخته‌اند و از این رو پژوهش‌های منسجم و مستقل در این زمینه انجام نگرفته‌است.

۲. رویکرد تعاملی مقامات قاجار با میسیونرهای آمریکایی

نخستین هیئت آمریکایی در آخرین سال‌های پادشاهی فتحعلیشاه، یعنی در ۱۸۳۰م/۱۲۴۵ق به سرپرستی دوایت و الی اسمیت جهت بررسی وضعیت نسطوریان به ایران آمد. اما کلیسای پروتستان آمریکا حدود چهار سال بعد و در دوره حاکمیت محمدشاه قاجار، هیئتی به سرپرستی جاستین پرکینز را جهت انجام فعالیت‌های تبشیری در میان نسطوریان شمال غرب ایران، اعزام نمود. حاکمیت ایران نیز به دلایل مختلف، در این دوره از حضور میسیون آمریکا در منطقه استقبال کرد. حمایت جدی محمدشاه از هیئت‌های میسیونری تا حدی از ملاحظات سیاست خارجی ناشی می‌شد. او از توجه و پشتیبانی اروپائیان از این هیئت‌های تبلیغی آگاه بود. همچنین محمدشاه می‌دانست که دول غربی از اقلیت‌های دینی در امپراتوری عثمانی اعلام حمایت کرده و بدین وسیله الزاماً برخی از اختیارات دولت را غصب نموده‌بودند. او این موضوع را نیز فراموش نکرده‌بود که در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه، گرجستان مسیحی موفق شده‌بود خود را تحت‌الحمایه روسیه اعلام کند و بدین وسیله پیوند خود با ایران را بگسلد. بنابراین ناتوانی در حمایت از اقلیت‌های دینی در ایران، می‌توانست پیامدهای سیاسی ناگواری داشته باشد و حتی بهانه‌ای برای مداخله خارجی باشد (رینگر، ۱۳۸۱: ۱۳۵-۱۳۶). همچنین محمدشاه در تداوم حمایت از میسیونرها با مخالفت جدی از سوی منابع سنتی قدرت در ایران- یعنی وزرا و درباریان، زمین‌داران و علما- روبرو نشد. زیرا مدارس میسیونری در این برهه به اقلیت‌های دینی اختصاص داشتند و این مدارس تهدیدی دینی برای جامعه مسلمان به طور کلی، یا تشکیلات آموزشی ایران و علما به طور اخص، به شمار نمی‌رفتند (همو، ۱۳۶).

افزون بر این، یکی از علل مهم استقبال محمدشاه و کارگزارانش از میسیونرهای آمریکایی، اصل تساهل محوری بود که محمدشاه و صدر اعظم وی حاجی میرزا آقاسی، بر اساس عقاید صوفی‌گری خود به آن معتقد بودند. چنانکه دوره ۱۴ ساله حکومت محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ق/ ۱۸۴۸-۱۸۳۸م) اغلب گروه‌ها، از آزادی اعتقاد برخوردار بودند. در همین دوره صدها فرقه صوفیه سر برآوردند زیرا شاه و وزیرش میرزا آقاسی خود جلوه‌ای از حکومت درویشان بودند (ناطق، ۱۳۷۵: ۱۵۳-۱۵۴؛ مرادی خلج، ۱۳۹۵: ۹۸). از این رو در دوره حکومت محمدشاه قاجار، به واسطه نگاه تساهل محور شاه قاجار و صدر اعظم وی، اکثریت رجال، شاهزادگان و حکام محلی که با میسیون آمریکا در ارتباط بودند، به تبعیت از این رویکرد، به تعامل با میسیونرهای آمریکایی پرداختند. هر چند که هر یک از مقامات قاجار در جهت علائق و منافع خود نیز بیشتر به میسیونرهای آمریکایی نزدیک می‌شدند. در دوره‌های حکومت ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه، اوضاع تا حدی متفاوت بود، چرا که با توجه به گسترش فعالیت‌های تبشیری

میسوین‌های آمریکایی خصوصاً در بین مسلمانان حساسیت‌ها از سوی هیئت حاکمه بیشتر شده بود. بنابراین شاهان مذکور علی‌رغم تمایل به اقدامات بشردوستانه و علاقه به دنیای مدرن ینگه‌دنیایی‌ها (آمریکایی‌ها)، در برخی موارد به مقابله با فعالیت‌های میسیون آمریکا پرداختند (هاشمیان، ۱۳۹۰: ۷۱۱-۷۱۳؛ الدر، ۱۳۳۳: ۴۰-۴۱؛ رسولی، ۱۹۸۲: ۴۵-۴۶). هر چند که در مواقع بسیار برخی رجال قاجار در کاهش این تقابلات مؤثر واقع می‌شدند و همین امر باعث می‌شد که میسوین‌های آمریکایی به حضور و فعالیت‌های خود در ایران تا حدود یک قرن ادامه دهند. در این بخش به مناسبات تعدادی از نمونه‌های بارز مقامات قاجار که رویکرد تعاملی با میسیون آمریکا را در پیش گرفتند، پرداخته می‌شود.

۲-۱. شاهزاده قاجاری؛ ملک قاسم میرزا

ملک قاسم میرزا، متولد ۱۲۲۲ق، پس از رسیدن به سن بلوغ به ایالت آذربایجان رفت و در دستگاه برادرش، عباس میرزا نایب‌السلطنه وارد خدمت شد و از طرف وی اغلب به حکومت نواحی کوچک آذربایجان مأموریت می‌یافت (نادر میرزا، بی‌تا: ۱۹۷-۱۹۸؛ بامداد، ۱۳۴۷: ۱۳۷/۴، ۱۳۵۷: ۸۱/۵). در ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م که جاستین پرکینز، میسیونر پروتستان آمریکایی جهت تبشیر در میان مسیحیان آذربایجان به تبریز و سپس ارومیه وارد شد، ملک قاسم میرزا نزد وی زبان انگلیسی آموخت و به دنبال ایجاد روابط دوستانه بین آنها، از میسیونرهای پروتستان حمایت می‌کرد. پرکینز درباره ملک قاسم میرزا چنین نوشته است: «... او فردی بسیار صمیمی و اجتماعی است و آنقدر با آقایان سفارت‌های انگلیس و روسیه مرتبط بوده است که خود کاملاً اروپایی شده است. او فرانسوی را روان صحبت می‌کند و کمی انگلیسی می‌داند... او به جامعه اروپایی بسیار علاقه دارد و سفره خود را به سبک اروپایی پهن می‌کند. او یکی از بهترین مردانی است که در ایران یا هر کشور دیگری دیده‌ام.» (نویس، ۱۳۶۹: ۴۴۱/۲-۴۴۲؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۵۵: ۴۳-۴۴؛ Perkins, 1843: 190, 208, 327). اغلب اتباع اروپایی از رفتار و اقدامات ملک قاسم میرزا تمجید نموده‌اند. برخی از آنها بیان نموده‌اند که ملک قاسم میرزا ارومیه را به گلستان ایران بدل کرد، کشاورزی را رونق داد، راهزنی را برچید، کشتی‌رانی در دریاچه ارومیه را توسعه داد (ناطق، ۱۹۸۸: ۱۰۵-۱۰۶؛ فلاندن، ۱۳۳۴: ۶۵-۶۶). عبدالعلی ادیب‌الممالک نیز درباره ملک قاسم میرزا چنین نگاشته است:

«نواب ملک قاسم پسر مرحوم خاقان مغفور فتح‌علی شاه است و شاهزاده آگاه. سبکش به طریق فرنگستان است و بسیار خوش‌بین. زبان فرانسه را خوب می‌داند و خطوط آنها را خوب می‌نویسد و می‌خواند. اکثر اوقاتش مصروف شکار است و از همگنان ممتاز است. در علم طب قادر است و هرکس به معالجتش بخواند بر بالینش حاضر. «شیشوان» تیول اوست و عمارت و باغش نیکوست. گاهی در آنجا روزگاری به عشرت می‌گذراند و گاهی خنگ مقصور به تبریز دواند. در خارج شهر تبریز نیز عمارتی انداخته و جایگاهی بطور فرنگی خوش وضع ساخته.» (ادیب‌الممالک، ۱۳۴۹: ۱۸۳).

ملک‌قاسم میرزا طی سال‌های ۱۸۳۴-۱۸۳۵م/۱۲۴۹-۱۲۵۰ق از مدرسه میسیون آمریکا در ارومیه دیدن کرد. او تحت‌تأثیر این مدرسه، مدرسه‌ای در روستای شیشوان^۱ تأسیس نمود^۲ و برای تجهیز آن از پرکینز و میسیون آمریکا استمداد طلبید. شاهزاده ملک‌قاسم میرزا، یک شماس ارمنی به نام «دیاکر» را که در هند تحصیل کرده بود، در رأس این مدرسه قرار داد. طبق گفته پرکینز، شماس طی نامه‌ای از وی درخواست کتاب به ویژه کتاب مقدس مسیحی کرد و او اظهار نموده بود که به راحتی می‌تواند انجیل را در دستان جوانان مسلمان آنجا قرار دهد. اما ظاهراً پرکینز از این امر استقبال چندانی نکرد، چراکه به ایرانی‌ها در این زمینه اعتماد چندانی نداشت (ذکاء، ۱۳۷۶: ۹؛ Perkins, 1861:58-60 - Perkins, 1843: 300, 322-323).

پرکینز به دنبال صمیمیت ایجاد شده با ملک‌قاسم میرزا، به آسانی از وی فرمان و اجازه یافت که در اطراف ارومیه اقامتگاهی برای میسیون آمریکا بسازد و هر قدر که مایل بودند در آنجا اقامت داشته باشند. براین اساس پرکینز در بهار ۱۸۳۹م/۱۲۵۵ق به روستای گولان رفت و شروع به ساختن ساختمانی برای اقامتگاه میسیون نمود. در این میان خان روستا که نظر علی‌خان نام داشت، در جهت جلوگیری از سکونت میسیونرهای آمریکایی، در آنجا پسرش را در رأس هشت یا ده نفر مسلح فرستاد. آنها کارگران میسیون را به شدت مورد ضرب و شتم قرار دادند و از محل کارشان بیرون کردند. سپس کشیش نسطوری وابسته به میسیون یعنی ماریوحنان را دستگیر کردند و به جرم دعوت از میسیونرها به روستا، مورد آزار و اذیت قرار دادند. نظر علی‌خان این کارها را در جهت انصراف میسیونرهای آمریکایی از استقرار در این روستا انجام می‌داد اما ظاهراً وی برای اینکه این عمل برای وی نفعی پرسود داشته باشد، قبل از اینکه اجازه دهد ماریوحنان و وابستگان وی را رها کنند، جریمه هنگفتی را از آنها گرفت. جمع این مبالغ گرفته شده به گفته پرکینز جمعاً به دویست و پنجاه دلار می‌رسید. به دنبال شکایت میسیون به حاکم محلی ارومیه و کنسول روس در تبریز، آنها به عملکرد ناعادلانه نظر علی‌خان اعتراض کرده و دستور دادند که پول گرفته شده باید بازگردانده شود، اما نظر علی‌خان، مکرراً با رشوه دادن به افسرانی که برای اجرای دستور به نزد وی فرستاده شده بودند، از انجام این کار طفره رفت (Perkins, 1861:58-60).

پرکینز که توسط شاهزاده ملک‌قاسم میرزا، از برادر محمدشاه قاجار یعنی قهرمان میرزا برای میسیونرهای آمریکایی فرمانی اخذ کرده بود که در آن به میسیون آمریکا اجازه داده شده بود که در روستای گولان اقامتگاهی ساخته و در آن سکونت یابند، با توجه به عدم رسیدگی به شکایات نسبت به خان مذکور، از طریق جیمز لیمان مریک^۱، میسیونر آمریکایی اخبار اتفاقات مذکور را به اطلاع شاهزاده ملک‌قاسم میرزا که در این زمان در پایتخت و مورد لطف و عنایت پادشاه بود، رساند. بدین ترتیب شاهزاده که دوست میسیون و مورد توجه شاه بود، به گونه‌ای مؤثر واقع شد

که محمدشاه قاجار به برادرش قهرمان میرزا در تبریز دستور داد که عدالت را در مورد میسیونرهای آمریکایی اجرا کنند. متن فرمان محمدشاه به قهرمان میرزا از این قرار بود: «آن مردان دانشمند [میسیونرها] باید مورد احترام قرار گیرند مخصوصاً آن غریبه مقدس ینگه دنیایی که با هزینه خود از ینگه دنیا آمده است و به رعایای ما دانش می‌آموزد. به هر طریقی از خواسته‌های دل او جویا شده و باعث رضایت او شوید. بگذارید در آنجا خانه‌ای برای خودش بسازد و آن مرد، نظرعلی‌خان، که مرد ینگه دنیایی را بسیار آزار داده است، حتماً باید مجازات کنید.» (Perkins, 1861: 60-61; Perkins, 1843: 397; *Report of the American Board*, 1840: 105).

این فرمان توسط جیمز لیمان مریک و همراهی و کمک ملک‌منصور میرزا^۲ (برادر ملک‌قاسم میرزا) به شاهزاده قهرمان میرزا تقدیم شد که او نیز به میسیون آمریکا ابراز علاقه و محبت نمود و نظرعلی‌خان را که به همین مناسبت به حضورش احضار شده بود، شدیداً مورد توبیخ قرار داد و به او دستور داد که کل پول گرفته شده را بدون معطلی بازگرداند. یک کلاتر بلافاصله به ارومیه آمد و دستور پادشاه را که توسط شاهزاده قهرمان میرزا تأیید شده بود، اجرا کرد. اموال نظرعلی‌خان را ضبط کردند و فروختند، تا پولی را که به ناحق گرفته بود حاصل کنند و این‌گونه مبالغ مذکور مسترد شد. پرکینز پس از این حمایت‌های جدی ملک‌قاسم میرزا از میسیون آمریکا، طی نامه‌ای خطاب به شاهزاده ملک‌قاسم میرزا، مراتب قدردانی و تشکر خود و میسیون آمریکا را به وی اعلام نمود (Perkins, 1834: 397-399; Perkins, 1861: 61). پرکینز و میسیونرهای آمریکایی سعی می‌کردند ارادت خود را به ملک‌قاسم میرزا نشان دهند. چنانچه وقتی شاهزاده ملک‌قاسم میرزا به واسطه معاشرت با اروپایی‌ها، به مصرف بیش از حد نوشیدنی‌ها معتاد شده و سلامتی او تقریباً از بین رفته بود، دکتر ریپک^۱ که با سفارت انگلیس و میسیون آمریکا در ارتباط بود، برای رسیدگی به وضعیت او فراخواندند و او دستور پرهیز کامل از همه مشروبات مست‌کننده را داد و شاهزاده به توصیه او عمل کرد و بهبود یافت (Perkins, 1834: 326; *Report of the American Board*, 1838).

ملک‌قاسم میرزا در ۱۸۳۹م/ ۱۲۵۵ق به عنوان حاکم ارومیه انتخاب شد. ملک‌قاسم میرزا پس از رسیدن به حکومت ارومیه، از پرکینز و سایر اعضای میسیون آمریکا برای شرکت در ضیافتی رسمی دعوت نمود و طی آن احترامات عمیق خود را به میسیونرهای آمریکایی نشان داد، این‌گونه وی احترام عمومی ایرانیان به بیگانگان و جانبداری شاهزادگان قاجار از جامعه اروپایی و غربی را آشکار کرد. به گفته پرکینز شاهزاده ملک‌قاسم میرزا، در این مجلس، بارها و بارها اعضای میسیون آمریکا را به طرف خود فراخواند و به‌خصوص در مورد رفاه آنان و کار میسیون جویا شد. خود پرکینز به نقش حمایتی اعضای خاندان پادشاهی قاجار اعتراف نموده و در

این باره می‌نویسد: «... لطف‌های مکرری که ناخواسته از سوی پادشاه و سایر اعضای خاندان سلطنتی در ایران دریافت کرده‌ایم، اساساً به امنیت شخصی و رونق کار ما کمک کرده و اغلب ما را تحت تأثیر قرار داده‌است.» پرکینز اما دلیل این‌گونه وفاداری حکام ایرانی در حفاظت و حمایت از میسیون آمریکا را به‌واسطه گسست ایجاد شده میان آنها و دولت انگلیس دانسته است. (Perkins, 1834: 418-419; Perkins, 1861: 61). بنابراین این نوع رفتار و عملکرد رجال قدرتمند قاجار، تأثیر عمیقی بر جامعه آن روز ایران داشت، چراکه علما و مردم عادی بسیار متأثر از رفتار و عملکرد سران قاجاری بودند. از این‌رو راه برای توسعه و گسترش حضور و فعالیت‌های میسیون آمریکا در ایران قاجار فراخ و گسترده شد. همچنین در اینجا نقش حاکمان محلی و شاهزادگان قاجاری به‌عنوان حلقه واصل بین شاهان قاجار و میسیونرهای آمریکایی مشخص می‌شود. چنانچه پیش از این ذکر شد، به‌واسطه وجود اموری چون فساد و ارتشاء در جامعه قاجاری، اغلب صدای اعتراض و شکایت میسیونرهای آمریکایی راه به‌جایی نداشت و وجود و استفاده از عناصر قدرتمند مرتبط با شاهان قاجاری، امر بسیار مهم و حائز اهمیت برای میسیون آمریکا به‌شمار می‌رفت. لازم به ذکر است که میسیون آمریکا غیر از توسل و استمداد از حاکمان محلی و شاهزادگان قاجاری، از کمک‌های عوامل قدرتمند دیگری چون نمایندگان سیاسی روس و انگلیس به‌خصوص تا قبل از تأسیس نمایندگی سیاسی آمریکا در ایران برخوردار بودند.

ملک‌قاسم میرزا ظاهراً در همان سال ۱۲۵۵ ق/ ۱۸۳۹ م طی دیداری که با محمدشاه قاجار در تهران داشت، فرمانی از وی در جهت حمایت‌های بیشتر از پرکینز و میسیون آمریکا اخذ نمود.^۴ از این‌رو محمدشاه در ۱۵ می ۱۸۳۹ م/ یکم ربیع الاول ۱۲۵۵ ق تشویق‌نامه‌ای برای پرکینز؛ «پادری مقدس ینگه دنیائی» صادر نمود. شاه از اینکه این کشیش به صورت خودجوش، در ارومیه مدرسه تأسیس نموده و با سعی و دقت به تربیت جوانان و نشر علوم می‌پرداخت، خرسند بود. (نوائی، ۱۳۶۹: ۴۴۱/۲-۴۴۲؛ معین‌السلطنه، ۱۳۶۳: ۱۷۹-۱۸۰؛ Perkins, 1834: 327,420). بدین ترتیب ملک‌قاسم میرزا یکی از حامیان قدرتمند میسیون آمریکا و از اعضای خاندان شاهنشاهی قاجار بود که کمک‌ها و حمایت‌های همه‌جانبه وی تأثیر فراوانی در ادامه حضور و فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی داشت. گویی این روش ملک‌قاسم میرزا الگویی برای اغلب رجال قاجاری و حاکمان محلی به ویژه در ایالت آذربایجان شد.

ملک‌قاسم میرزا علاوه بر داشتن روابط صمیمانه و نزدیک با جاستین پرکینز، با جیمز لیمان مریک، میسیونر آمریکایی ارتباطات دوستانه‌ای داشت. چنان‌چه ملک‌قاسم میرزا بنا به گفته‌های پرکینز، درمجلس ضیافت شام در کنار میسیونرهای آمریکایی در ۱۷ نوامبر ۱۸۳۷ م/ ۱۸ شعبان ۱۲۵۳ ق، از جیمز مریک دعوت نمود تا در مدرسه تأسیس شده توسط وی در روستای شیشوان، تدریس نماید و مریک نیز این دعوت را پذیرفت (Perkins, 1834:328; Report of the American Board, 1839: 99-100). بدین ترتیب شاهزاده از مریک دعوتی صمیمانه کرد تا

مهمان او شود، به این امید که از او در فراگیری زبان انگلیسی نیز کمک بگیرد. مریک سه ماه نزد او ماند و در این مدت با او با مهربانی و احترام رفتار شد. شاهزاده پیشرفت قابل توجهی در زبان انگلیسی داشت، اما برای شاگردان جوان مدرسه او نتوانست کار زیادی انجام دهد، چراکه آنها برای توجه و دقت منظم به مطالب کتاب‌ها متقاعد نمی‌شدند. از این رو بعد از این مدت مریک به تبریز بازگشت (Report of the American Board, 1838: 81). مریک حتی مورد وثوق و اعتماد قهرمان میرزا، برادر محمدشاه قاجار و حاکم آذربایجان بود تا جایی که به مریک پیشنهاد داد که زندگی نامه ناپلئون را برای او به فارسی ترجمه کند (Perkins, 1834:381). قهرمان میرزا در ۱۸۳۷م/۱۲۵۳ق طی سفر خود به ارومیه، فرمانی در جهت حمایت و حافظت از میسیون آمریکا، خطاب به نجفعلی‌خان، حاکم وقت ارومیه صادر نمود و سالانه ۵۰ دلار در ازای آموزش زبان انگلیسی به ملک‌قاسم میرزا، به میسیون می‌پرداخت (ذکاء، ۱۳۷۶: ۹). Report of the American Board, 1839: 99. مریک حتی به امر ملک‌قاسم میرزا مهم‌ترین اثر علمی و نجومی خود به زبان فارسی یعنی «رساله النجوم»^۵، را نگاشت^۶ و در ابتدای کتاب خود بیان نمود که نگارش آن تحت التفات و توجهات شاهزاده ملک قاسم میرزا انجام گرفته‌است (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۷۳، ۹۱). بنابراین حمایت‌های رجال قاجاری همچون ملک‌قاسم میرزا، مشوق و عامل گسترش فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی در ایران بود.

توجه و التفات ملک‌قاسم میرزا به جیمز لیمان مریک به‌حدی بود که به‌سفارش وی، محمدشاه قاجار فرمانی به تاریخ ۲۲ ربیع‌الاول ۱۲۵۵ق/۵ جون ۱۸۳۹م جهت آموزش علوم به کودکان و نوجوانان برای جیمز مریک صادر نمود. (https://hdl.loc.gov/loc.amed/ascs.258; Report of the American Board, 1840:112).

۲-۲. نصرالله‌خان نصرالملک

یکی دیگر از مقامات قاجار که رویه دوستی و تعامل با میسیونرهای آمریکایی را در پیش گرفته بود، برادر میرزا حسین‌خان سپهسالار، نصرالملک^۷ بود. نصرالملک در ۱۲۹۸ق به همراه میرزا حسین‌خان سپهسالار جهت سرکوب شورش شیخ عبیدالله نهری به آذربایجان رفته بود. از این رو میسیونرهای آمریکایی در دسامبر ۱۸۸۰م/محرم ۱۲۹۸ق با نصرالملک دیدار کردند و اطلاعاتی درباره خدمات فراوان خود به تمام طبقات مردم در دوران قحطی در آذربایجان و نیز پناه دادن ۵۰۰ تن از شیعیان، سنیان و مسیحیان در حین محاصره ارومیه توسط شیخ عبیدالله کرد نهری، به وی ارائه کردند. دکتر جوزف کوکران^۸، میسیونر آمریکایی در ۱۸۸۰م/۱۲۹۸ق در این باره نوشته‌است: «برادر سپهسالار یا صدراعظم، هفته گذشته با ما تماس گرفت و از مدرسه دینی دختران بازدید کرد. او از چیزهایی که می‌دید ابراز خوشحالی می‌کرد. او همانند برادرش که اخیراً به تهران بازگشته است، روابط دوستانه‌ای با ما دارد و ما معتقدیم که او در جهت

ساکت کردن و متوقف کردن گزارش‌ها و تهدیدات علیه ما که زمانی رایج و آشکار بود، اقدامات زیادی انجام داد.» (Speer, 1911: 107; *A History of the Establishment*, 1887: 21, 24). دکتر کوکران همچنین طی سفرش به تهران در سال بعد یعنی سپتامبر ۱۸۸۱م/شوال ۱۲۹۸ق درباره دیدار مجددش با نصرالملک چنین نوشته است: «من در تهران با نصرالملک؛ برادر نخست وزیر سابق و مردی که در زمستان و تابستان گذشته در ارومیه بود و فرماندهی یک لشکر از ارتش را به عهده داشت، ملاقات کردم. او وقتی مرا دید به سمت من دوید و گفت «باید اجازه دهید تا شما را ببوسم». او تمام تلاش خود را کرد تا دوستی و احترام خود را نسبت به ما نشان دهد. او گفت: «هرگز مهربانی ما نسبت به او در ارومیه را فراموش نخواهد کرد» (Speer, 1911: 114).

۲-۳. میرزا ملکم خان

میرزا ملکم خان از دیگر مقامات عصر ناصری بود که نگاه مثبتی نسبت به میسیونرهای آمریکایی داشت و در پی حمایت از آنها بود. ملکم خان در دوره‌ای که سفارت ایران در لندن را بر عهده داشت، حسن نظر خود نسبت به میسیونرهای آمریکایی را در قالب نامه‌ای که به جیمز راسل لاول^۱، وزیر مختار ایالات متحده آمریکا در لندن، در تاریخ ۲۴ مارس ۱۸۸۱م/ ۲۲ ربیع الثانی ۱۲۹۸ق اعلام نمود. مفاد نامه مذکور از این قرار بود:

«همکار عزیز، من همیشه حضور میسیونرهای شما در ایران را یک موهبت الهی دانسته‌ام. من از مأموریت دینی آنها صحبت نمی‌کنم بلکه از تلاش‌های تحسین‌برانگیز و بسیار ستودنی آنها برای ترویج آموزش اروپایی در سراسر شرق صحبت می‌کنم. همچنین می‌توانم به شما اطمینان دهم که لیبرال برجسته اعلیحضرت، شاه و مردان فهیمی که اکنون مشاوران او هستند، خدماتی که هموطنان شایسته شما در راه تمدن ایران انجام می‌دهند کاملاً قدردانی کرده و ارج می‌نهند. سپهسالار و برادرش دوستان صمیمی من هستند و خوشحال خواهند شد که از طریق من... بدانند که چه میزان از تمایلات آنها مورد قدردانی جناب آقای لاباری^۲ است. من نیز همیشه با کمال میل از هر فرصتی استفاده کرده‌ام تا در خدمت این حواریون متمدن باشم و بسیار مشتاقم به کشورم معرفی شوند.» (Speer, 1887: 24-25; *A History of the Establishment*).

لازم به ذکر است که تعداد زیادی از سران و مقامات قاجاری بودند که رویکردی تعاملی و دوستانه با میسیونرهای آمریکایی را در پیش گرفتند، که ذکر مفصل تمامی آنها در این مقال نمی‌گنجد. به عنوان نمونه شاهزاده احمد میرزا معین‌الدوله، حاکم ارومیه، فرهاد میرزا، شاهزاده احتشام‌الدوله (پسر فرهاد میرزا معتمدالدوله)، امین‌الدوله، صدر اعظم دوره ناصری، حسین خان حسام‌الملک، شاهزاده عین‌السلطنه، برادرزاده ناصرالدین شاه، زین العابدین خان قراگوزلو (امیر

1 . James Russell Lowell (1819–1891)

2 . Rev. B. Labaree , Jr.

افخم‌خان شورینی)، حاکم شورین، عبدالحسین میرزا فرمانفرما، صدراعظم دوره احمدشاه و ... همه از صاحب منصبان قاجاری بودند که اغلب به واسطه خدمات و اقدامات میسیونرهای آمریکایی در حوزه‌های پزشکی و آموزشی، به آنها متمایل شده و در مناطق مختلف ایران در جهت بهبود کار میسیون آمریکا مساعدت می‌نمودند (براون، ۱۳۹۴: ۱۳۷؛ ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۴۱، قهرمان‌میرزا معین‌السلطنه، ۱۳۷۴، ۱/۱۳۸۰: ۳۹۰، ۷۸۲۹/۱۰-۷۸۳۰: الادب، ۱۳۳۶ق: ۳۴-۳۵؛ *Presbyterian Montly*، ۱۳۷۴، ۱/۱۳۸۰: ۳۹۰، ۷۸۲۹/۱۰-۷۸۳۰: الادب، ۱۳۳۶ق: ۳۴-۳۵؛ *Record*, 1867: 160, 1882: 22-23; Basset, 1890: 131, 219-220; Speer, 1911: 112, 114). شاید بتوان گفت که همین حمایت‌ها نقش مهمی در حضور و بقای طولانی مدت میسیونرهای آمریکایی در ایران داشت.

۳. رویکرد تقابلی مقامات قاجار با میسیونرهای آمریکایی

همان طور که پیش از این ذکر شد، بعد از دوره حکومت چهارده ساله محمدشاه قاجار و با حمایت‌های شاه، حکام محلی و شاهزادگان قاجاری، به تدریج جایگاه میسیونرهای آمریکایی در ایران و به خصوص در آذربایجان مستحکم شد. با ایجاد ثبات در حضور میسیون آمریکا در ایران، میسیونرهای آمریکایی به گسترش فعالیت‌های تبشیری خود در میان اقلیت‌های دینی و در مرحله بعد در میان مسلمانان اقدام نمودند. همین عوامل حساسیت‌های برخی رجال قاجار را که نگران اینگونه اقدامات میسیونرهای آمریکایی بودند، برانگیخت و این احساس خطر موجب بروز واکنش‌های تقابلی از جانب آنان علیه میسیونرهای آمریکایی شد.^۸ هر چند که این تقابلات به صورت برهه‌ای بود و به واسطه حمایت‌های پیدا و پنهان نمایندگان سیاسی بریتانیا در ایران از میسیونرهای آمریکایی تأثیر چندانی نداشت و خللی در کار میسیون آمریکا در ایران ایجاد ننمود. در اینجا به مناسبات تعدادی از مقامات قاجار که نسبت به میسیون آمریکا رویکردی تقابلی داشتند، پرداخته می‌شود.

۳-۱. عسگرعلی خان افشار قاسملو

عسگرعلی خان، فرزند ارشد لطفعلی خان افشار قاسملو بود. او در ۱۲۶۴ق، پس از مرگ محمدشاه و به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه، به همراه شاه جدید از تبریز به تهران آمد. عسگرخان قاسملو همانند عسگرخان افشار عبدالملکی یا ایمانلو که طرف توجه میرزا ابوالقاسم قائم مقام ثانی (صدر اعظم محمدشاه) بود و قائم مقام او را به سمت سفارت ایران به فرانسه فرستاد، مورد التفات میرزا تقی خان امیرکبیر واقع شد. امیرکبیر پس از چندی او را از تهران با درجه سرتیپی به ریاست فوج هفتم و هشتم افشار به ارومیه فرستاد که به ساوجبلاغ برود و به حراست از آن مرز بپردازد. با انتصاب میرزا صادق قائم مقام نوری به عنوان والی آذربایجان از سوی ناصرالدین شاه در ۱۲۷۰ق، میرزا صادق نوری، توجه و اعتماد زیادی به عسگرخان داشت تا جایی که حکام محلی ارومیه را با مشورت وی انتخاب می‌کرد. همچنین در مدتی که عسگرخان در ارومیه حضور داشت، مورد احترام حکام محلی ارومیه بود و تا مدتی حکام محلی آنجا بدون مشورت با او کاری

انجام نمی‌دادند(بامداد، ۱۳۵۳: ۱۵۳/۶-۱۵۴). بر اساس اسناد موجود، ظاهراً عسگرخان در ۱۲۷۱ق/۱۸۵۵م به عنوان سرپرست اقلیت‌های مسیحی آذربایجان انتخاب شد(موجانی، ۱۳۷۵: ۳۲؛ هاشمیان، ۱۳۹۰: ۷۲۹).

عسگرعلی خان در مدت حضورش در ارومیه همواره از مخالفان فعالیت‌های تبشیری میسیونرهای آمریکایی بود(استادوخ، اسناد قدیمه، ۱۲۵۶-۱۲۶۲: ک ۵، پ ۱۳، ۴-۵؛ کاووسی عراقی، ۱۳۸۵: ۴۷۹). موضوعی که خود عسگرخان در گزارش‌هایش به وزارت امور خارجه به آن اذعان داشته و بیان کرده: «... امیدوار است خدمات فدوی در آن حضرت محل قبول یابد چنانچه کشیشان ینگه دنیایی از مأموریت کمترین مطلقاً دلخوشی نداشته و ندارند و همواره اظهار دلخوری و تکدر می‌نمایند که آمدن تو موجب خلل در کارهای مکتب‌خانه و مدارس و معلم و متعلمان است...»(استادوخ، اسناد قدیمه، ۱۲۶۹، ک ۷، پ ۲۶، ۲؛ موجانی، ۱۳۷۵: ۴۲).

موضوع مخالفت‌های عسگر علی‌خان با میسیونرهای آمریکایی در ارومیه به‌حدی بود که در جراید خارجی اروپا منعکس شد. مضمون جراید خارجی آن بود که در دوره ناصرالدین شاه شرایط برای فعالیت میسیونرهای آمریکایی سخت شده بود، درست بر خلاف محمدشاه و کارگزارانش که نظر مثبتی به میسیونرهای آمریکایی داشتند و با فرامینی از آنها حمایت و تقدیر کردند. در دوره سلطنت ناصرالدین شاه اوضاع کمی تغییر کرد، چرا که طبق نظر برخی جراید اروپایی، «صدراعظم پادشاه^۹، به هر دلیلی، دشمن میسیونرهای آمریکایی بود و به احتمال زیاد، دلیل خصومت او، ناراحتی وی از نفوذ انگلیس در کشور بود. زیرا میسیونرهای آمریکایی از نظر گفتاری و رفتار، همیشه انگلیسی تلقی می‌شدند، همچنین آنها تحت حمایت انگلیس بودند. این گمانه‌زنی از سوی آنها، مطرح بود که عسگر علی‌خان، که ابتدا فرمانده کل قوای نظامی ایران در مرزهای کردستان، بود، نقش زیادی در تحریک دشمنی صدر اعظم علیه میسیونرهای آمریکایی داشت.»(“PERSIA: American Missionaries in Persia”, 1857: 22,33; New York Daily Tribune, 1857).

عسگرخان در ۱۲۷۱ق با ارسال گزارش‌هایی درباره جزئیات فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی و نیز چاپخانه میسیون آمریکا در ارومیه، در حالی که این امور را مخرب می‌دانست، در پی جلوگیری از حضور و فعالیت میسیونرهای آمریکایی بود (استادوخ، اسناد قدیمه، ۱۲۶۹، ک ۷، پ ۲۶، ۴-۵؛ موجانی، ۱۳۷۵: ۴۲-۴۵). روزنامه‌های اروپایی و برخی منابع میسیونرهای آمریکایی، نیز درباره اعمال فشارهای عسگرخان در زمینه محدود کردن فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی و نیز دستیاران بومی آسوری میسیون آمریکا به صورت مفصل صحبت کرده بودند (Speer, 1911: 23-24). آنها همچنین این عملکرد عسگرخان و حکومت ایران را ناشی از تحریکات «سنت پترزبورگ(ارتدکس‌های روس) و هم سنت پیتر(کاتولیک‌ها)» در جهت «نابودی میسیون آمریکایی در ارومیه» می‌دانستند (German

ارومیه توسط میر سلطان بناری، یکی از روسای کُرد این منطقه به قتل رسید (بامداد، ۱۳۵۳: ۱۵۴/۶؛ کاویان پور، ۱۳۷۸: ۲۲۴-۲۲۶؛ 24: 1911: Speer). بعد از کشته شدن عسگرخان، ظاهراً مطلبی در «پرس دی‌اورینت»^۱ منتشر شد و در آن بیان شد که «گمان می‌رود که میسیونرهای آمریکایی در ارومیه که همیشه مشکل‌ساز هستند، با مرگ این مرد ارتباط داشته باشند...» (German Reformed Messenger, 1857:22,33). این بحث‌ها همگی نشان‌دهنده رقابت‌های دو طرفه میسیونرهای فرانسوی کاتولیک با میسیونرهای آمریکایی بوده است.

۳-۲. میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک

میرزا سعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک از جمله رجال قاجار بود که اغلب از در مخالفت و تقابل با میسیونرهای آمریکایی بر می‌آمد. شاید یکی از دلایل این تقابلات، ناشی از تعصبات و وابستگی‌های مذهبی وی بود. چنانچه با آغاز سال ۱۸۸۱م/۱۲۹۸ق مشکلات جدیدی برای میسیونرهای آمریکایی حادث شد چرا که میرزا سعید خان انصاری مؤتمن‌الملک که از ۱۲۶۹ تا ۱۲۹۰ق وزیر امور خارجه بود و بعد به مدت ده سال تولیت آستان قدس را برعهده گرفت. گزارش‌های میسیون آمریکا مؤید آن است که مؤتمن‌الملک فردی بود که ربع قرن قبل، در حالی که وزارت خارجه را عهده‌دار بود، سعی در جلوگیری از فعالیت مسیحیان داشت. در همین برهه سرکنسول انگلیس در تبریز؛ ویلیام جی ابوت^۲ که مسئول حفظ منافع میسیونرهای آمریکایی در شمال غربی ایران بود و با دوستی قابل توجهی از آنها حمایت می‌کرد، در ژانویه ۱۸۸۱م/صفر ۱۲۹۸ق به میسیونرهای تبریز و ارومیه اطلاع داد که کارگزار وزارت خارجه ایران طی نامه‌ای اعلام کرده که فعالیت‌های تیشیری میسیونرهای آمریکایی در بین مسلمانان و تلاش برای «ترک اسلام‌گرایی» آنان از مسائل جدی کشور بوده‌است و به همین دلیل به طور دوستانه به آنها هشدار داده‌بود که از موعظه مسلمانان دست بردارند (Speer, 1911:102-103). با این حال طبق گزارش‌های لابی^۳، میسیونرهای آمریکایی از این موضوع چندان ناراحت نشدند و همچنان به موضوع آزادی مسلمانان در پذیرش مسیحیت امیدوار بودند (Ibid, 103).

میسیونرهای آمریکایی همواره از فرامین متغیر و متعصبانه میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک ناراضی بودند. جیمز باس^۴ درباره این موضوع در ۱۸۸۳م/۱۳۰۰ق می‌نویسد: «... در سال ۱۸۸۳م نیز هیچ پیشرفتی مشاهده نشد. میرزا سعیدخان (میرزا سعید خان مؤتمن‌الملک) دستورات خود را نادیده گرفت. در واقع، هیچ قطعیتی در تصمیمات او وجود نداشت؛ او رضایت خود را اعلام می‌کرد یا طفره می‌رفت. مدارس میسیون بسته و باز می‌شدند و دوباره بسته و بازگشایی

1 . Presse d' Orient

2 . Mr. Willam G. Abbott

3 . Mr. Labaree, Sr

می‌شدند. دستور داده شد که هیچ‌کس نباید زمین یا مصالح ساختمانی را به میسیونرها در همدان و یا به میسیونرهای خارجی بفروشد، هرچند در آن زمان ساخت و ساز توسط میسیون پروتستان و میسیون پاپ در تهران انجام می‌شد...» (Bassett, 1890: 246). میسیونرهای آمریکایی سعیدخان مؤتمن‌الملک را یک مسلمان متعصب می‌دانستند در حالی که میرزا حسین‌خان سپهسالار را به‌عنوان یک مترقی لیبرال می‌شناختند (Ibid, 222).

اینگونه تقابلات از سوی مقامات قاجار نسبت به میسیونرهای آمریکایی در مناطق مختلف ایران و به اشکال متنوع بروز و ظهور می‌یافت. چنانچه طبق گزارش‌های وزارت امور خارجه در کرمانشاه، همدان، تبریز، خوی، سلماس و ... مخالفت‌هایی از سوی مقامات حکومتی، به انحاء مختلف در قبال آنان صورت می‌پذیرفت (کاووسی عراقی، ۱۳۸۵: ۳۶۵-۳۶۶، ۴۰۴-۴۰۶، ۴۱۲، ۴۲۵). باید توجه داشت که در بسیاری از موارد، میسیونرهای آمریکایی از طریق سفارت آمریکا و یا نمایندگان سیاسی انگلیس در تبریز، تهران و ... از مقامات مذکور شکایت کرده و موضوع را پیگیری می‌کردند (همان، ۳۶۵، ۴۱۳).

هر چند که رویکرد مقامات قاجار نسبت به میسیونرهای آمریکایی اغلب یا به صورت تعاملی و یا تقابلی بود، اما بر حسب شرایط و یا اقدامات تبشیری میسیون در بین مسلمانان، سفارش‌ها و حمایت‌های نمایندگان سیاسی و نظامی خارجی از میسیون آمریکا و ... مناسبات میان سران حکومتی و میسیون آمریکا تغییر می‌کرد. به عنوان نمونه، ناصرالدین شاه که با میسیونرهای آمریکایی، منشی تساهل‌محور و حتی به آنها التفات نظر داشت (یلسون، ۱۳۶۸: ۷۷-۷۸، ۸۲؛ Spear, 1902: 223; Spear, 1901: 227; Knanishu, 1899: 202-206)، در دوره‌ای که میرزا آقاخان نوری سمت صدر اعظمی وی را بر عهده داشت، به واسطه گسترش فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی در ارومیه و اقدامات آنها در پروتستان نمودن آسوریان منطقه آذربایجان، واکنش‌هایی نشان داد و با صدور فرامینی در صدد جلوگیری از اینگونه فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی بر آمد (هاشمیان، ۱۳۹۰: ۷۱۱-۷۱۳).

مورد دیگر میرزا حسین‌خان مشیرالدوله سپهسالار، صدراعظم ناصرالدین شاه بود که در دوره‌های مختلف رویکردهای تعاملی و تقابلی با میسیونرهای آمریکایی داشت. میرزا حسین‌خان در دوره صدارتش، به دلیل توزیع کتاب ضد اسلام *میزان الحق* نوشته فاندرا^۱، به دکتر رایت^۲، میسیونر آمریکایی هشدار داد که چنین نشریات آتش‌افروز را در ایران پخش نکند. همچنین در این دوره فعالیت‌های تبشیری در میان مسلمانان در تهران برای مدتی تعطیل شد. بنابراین رویکرد آغازین سپهسالار با میسیونرهای آمریکایی تا حدی تقابلی بود.^۳ اما همو در شرایط بحرانی میسیونرهای آمریکایی در ارومیه به واسطه اتهامات وارده به آنها در همکاری با شیخ

1 . C.G. Pfander

2 . Dr. Wright

عبداللّه نه‌ری در حمله به ارومیه، در برابر همه کسانی که میسیونرهای آمریکایی را محکوم و هر روز به آنها توهین می‌کردند، برخاست و با میسیونرهای آمریکایی دست داد. هر چند که این تغییر رویکرد وی به دلیل اقدامات ژنرال واگنر^۱ اتریشی (مجار)، رئیس توپخانه ارتش ایران بود که در خدمت سپهسالار و از افراد مورد اعتماد وی به شمار می‌رفت. بدین ترتیب واگنر، تهمت‌های موجود علیه میسیونرهای آمریکایی را رد کرد و ترتیب تماس میسیونرها با سپهسالار را داد و او از کالج میسیون دیدن کرد و ژنرال واگنر که همراه او بود، تمام تلاشش را کرد تا برداشت نادرست سپهسالار نسبت به میسیونرها را اصلاح کند و در این کار موفق شد (Speer, 1911: 98-99; A History of the Establishment, 1887: 20-21).

۷. نتیجه

بررسی مناسبات مقامات قاجاری با هیئت‌های تبشیری آمریکایی نشان‌دهنده پیچیدگی و تنوع در رویکردهای حکومتی نسبت به حضور و فعالیت‌های این گروه‌ها در ایران است. این مناسبات را می‌توان در دو محور کلی «تعامل» و «تقابل» تحلیل کرد. از یک سو، برخی از مقامات قاجار، به ویژه در دوره‌هایی مانند حکومت محمدشاه و ناصرالدین‌شاه، به دلیل علاقه به مدرنیته، پیشرفت و همچنین ملاحظات سیاسی، با هیئت‌های تبشیری آمریکایی همکاری کردند. این همکاری‌ها عمدتاً در حوزه‌های آموزشی، پزشکی و فرهنگی صورت گرفت و به گسترش نفوذ و فعالیت‌های این هیئت‌ها در ایران کمک کرد. از سوی دیگر، با گسترش فعالیت‌های تبشیری در میان مسلمانان و افزایش حساسیت‌های مذهبی و اجتماعی، برخی از مقامات قاجار، مانند عسگرعلی‌خان افشار و میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک، به مخالفت با این هیئت‌ها پرداختند. عوامل متعددی در شکل‌گیری این مناسبات نقش داشتند. شرایط سیاسی و بین‌المللی، از جمله حمایت قدرت‌های خارجی از هیئت‌های تبشیری، یکی از مهم‌ترین این عوامل بود. مقامات قاجار به خوبی آگاه بودند که هرگونه برخورد خصمانه با این گروه‌ها می‌تواند بهانه‌ای برای مداخله خارجی باشد. از این رو، در بسیاری از موارد، رویکردی تساهل‌آمیز در پیش گرفتند. علاوه بر این، علاقه به مدرنیته و پیشرفت نیز در رویکرد تعاملی برخی از مقامات قاجار مؤثر بود. آن‌ها فعالیت‌های آموزشی و پزشکی هیئت‌های تبشیری را به عنوان ابزاری برای توسعه و بهبود شرایط اجتماعی و اقتصادی ایران می‌دیدند.

با این حال، نگرانی از تأثیرات تبشیر بر جامعه مسلمانان و حفظ هویت مذهبی و فرهنگی نیز از دلایل اصلی مخالفت برخی از مقامات قاجار با هیئت‌های تبشیری بود. این نگرانی‌ها به ویژه در دوره‌های بعدی، زمانی که فعالیت‌های تبشیری به طور فزاینده‌ای در میان مسلمانان گسترش

یافت، تشدید شد. در این شرایط، برخی از مقامات محلی و مرکزی سعی کردند با محدود کردن فعالیت‌های این هیئت‌ها، از تأثیرات منفی آن‌ها بر جامعه جلوگیری کنند.

در نهایت، می‌توان گفت که مناسبات مقامات قاجاری با هیئت‌های تبشیری آمریکایی ترکیبی از تعامل و تقابل بود که تحت تأثیر عوامل سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی شکل گرفت. این مناسبات نه تنها بازتابی از چالش‌های داخلی ایران در مواجهه با مدرنیته و جهان خارج بود، بلکه نشان‌دهنده تلاش حکومت قاجار برای حفظ تعادل میان پذیرش نوآوری‌های خارجی و حفظ هویت ملی و مذهبی ایران نیز به شمار می‌رود. حضور طولانی‌مدت هیئت‌های تبشیری آمریکایی در ایران و گسترش فعالیت‌های آن‌ها، به رغم برخی مخالفت‌ها، نشان‌دهنده موفقیت نسبی این گروه‌ها در تطبیق با شرایط سیاسی و اجتماعی ایران و همچنین حمایت‌های پنهان و آشکار قدرت‌های خارجی بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. روستای شیشوان یکی از روستاهای دهستان دیزج‌رود، بخش عجب شیر در شهرستان مراغه بوده است. این روستا در دوره قاجاریه به ملک قاسم میرزا واگذار شده و در تملک وی بود (برای اطلاع بیشتر نک: فرهنگ جغرافیایی ایران، ۱۳۳۰: ۴/۳۱۳؛ نادر میرزا، بی‌تا: ۱۹۸).

۲. ظاهراً محمدشاه ریاست مدارس دولتی آذربایجان را به شاهزاده ملک قاسم میرزا واگذار نموده بود. مدرسه تأسیس شده توسط وی شامل ۱۲ شاگرد بود و در آن افزون بر فارسی، انگلیسی، تاریخ، جغرافیا و فقه اسلامی هم تدریس می‌شد. پرکینز با دیدن روند فعالیت‌های مدرسه مذکور از موفقیت‌های حاصله متعجب شده بود (برای اطلاع بیشتر نک: ناطق، ۱۳۷۵: ۱۶۵؛ ذکاء، ۱۳۷۶: ۹).

Perkins, ۱۸۴۳: ۳۲۶-۳۲۵, ۳۹۷; *Report of the American Board of Commissioners*, ۱۸۴۰: ۱۱۲).

۳. ملک‌منصور میرزا پسر سی و ششم فتحعلشاه قاجار و برادر کوچک‌تر ملک قاسم میرزا بود و در ۱۲۶۶ق متولد شد. وی اغلب در کنار برادر بزرگ‌تر خود، ملک قاسم میرزا خدمت می‌کرد. به گفته پرکینز وی نیز مانند برادرش علاقه‌مند به دانش اروپایی بود و نسبت به مسیونرهای آمریکایی ارادت و احترام ویژه‌ای قائل بود (برای اطلاع بیشتر نک: بامداد، ۱۳۴۷: ۴/۱۵۶؛ Perkins, 1843: 301, 418-419).

۴. برخی نویسندگان همچون عبدالحسین نوایی بیان داشته‌اند که پرکینز در جهت جلوگیری از تعرضات مسیونرهای کاتولیک، از ملک‌قاسم میرزا درخواست کرد که از برادرزاده خود یعنی محمدشاه فرمانی در حمایت از مسیونرهای پروتستان آمریکایی بگیرد. این در حالی است که خود پرکینز در کتاب خود اذعان داشته است که این امر کاملاً ناخواسته و حتی بدون اطلاع مسیون آمریکا انجام شد. از طرفی ظاهراً موقعیت مسیونرهای آمریکایی به دلیل پذیرش تعدادی از شاگردان مسلمان در مدارس خود، به خطر افتاده و متزلزل شده بود و ملک قاسم میرزا با ملاحظه این شرایط ناچار شد که دست به دامان محمدشاه شود تا از مسیونرهای آمریکایی حمایت کند. حال با توجه به این مطالب، به نظر می‌رسد با توجه به حمایت‌های همه جانبه ملک قاسم میرزا از مسیون آمریکا و نیز نیاز وی برای توسعه مدارس دولتی در آذربایجان به مشاوره و کمک‌های پرکینز و سایر مسیونرهای آمریکایی، این امر به صورت خودجوش توسط ملک قاسم میرزا انجام گرفته باشد تا این‌گونه رضایت و خشنودی بیشتر مسیونرهای آمریکایی را جلب نماید و حضور آنها در آذربایجان را تحکیم بخشد. (برای اطلاع بیشتر نک: نوایی، ۱۳۶۹: ۲/۴۴۲-۴۴۱؛ ذکاء، ۱۳۷۶: ۹؛ Perkins, 1843: 419).

۵. «رساله النجوم» درباره سیستم منظومه شمسی رایج در اروپا و آمریکا و قوانین حاکم بر آسمان‌ها است. این رساله شامل تصاویر بسیار دقیقی از سیارات است که شاید از اولین نمونه در نوع خود باشد. دقت ترسیم این سیارات به واسطه آن بوده است که از پشت تلسکوپ رسم شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۷۱).

۶. می‌توان حدس زد که ملک قاسم میرزا در صدد تهیه کتب علوم جدید برای مدرسه تازه تأسیس خود بود و برای رسیدن به مقصود خود همانند برادر خود عباس میرزا، نایب‌السلطنه از غربیان آگاه به دنیای مدرن و علوم روز آن زمان، بهره می‌گرفت. میسیونرهای آمریکایی نیز که نیازمند حمایت‌های حاکمیت قاجار بودند، در ازای دریافت کمک، خدماتی را ارائه می‌کردند. علی‌رغم اینکه هیئت میسیونرهای خارجی آمریکا در ابتدا، تنها به دنبال امر تبشیر مسیحیت بود و متمن‌سازی و مدرنیزاسیون جامعه ایرانی را در دستور کار نداشت، اما خصوصاً در ابتدای حضور و فعالیت میسیون آمریکا در آذربایجان به دلیل تنگناها و محدودیت‌های موجود و نیازهای میسیون، میسیونرهای آمریکایی به ارائه خدمات علمی و آموزشی هر چند محدود و اندک به شاهزادگان و حاکمان قاجاری پرداختند.

۷. نصرالله‌خان نصرالملک دومین پسر میرزا نبی‌خان امیر دیوان قزوینی و برادر صلیبی حاج میرزا حسین‌خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم، یحیی‌خان مشیرالدوله و حاج میرزا عبدالله‌خان علاءالملک که دو فوج قزوین همیشه ابواب جمعی او بود، بوده است. او در ۱۲۶۷ق با درجه سرهنگی، رئیس فوج گلپایگان شد و در ۱۲۶۸ ق به سرتیپی فوج فراهان تعیین گشت. او در همین سال ملقب به «نصرالملک» گردید. در ۱۲۹۰ق ناصرالدین شاه را در اولین سفرش به اروپا همراهی نمود. نصرالملک امیرتومان در ۱۲۹۸ق به عنوان سرکرده فوج قزوین در سرکوب شورش شیخ عبیدالله کرد نقشبندی، نقش فعال داشت (برای اطلاع بیشتر نک: بامداد، ۱۳۴۷: ۴/۳۶۰-۳۶۳؛ سلیمانی، ۱۳۷۹: ۱۹۷).

۸. لازم به ذکر است که در دوره‌ای که میرزا آقاخان نوری سمت صدر اعظمی ناصرالدین شاه را بر عهده داشت، ناصرالدین شاه به واسطه گسترش فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی در ارومیه و اقدامات آنها در پروتستان نمودن آسوریان منطقه آذربایجان، واکنش‌هایی نشان داد و با صدور فرامینی در صدد جلوگیری از اینگونه فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی بر آمد. شاید بتوان گفت که میرزا آقاخان نوری نقش مهمی در نگاه ناصرالدین شاه نسبت به میسیونرهای آمریکایی داشت. هرچند که نگاه منفی شاه نسبت به میسیون آمریکا به مرور تغییر کرد. در این میان میرزا آقاخان نوری، لازاریست‌های فرانسوی را در مقایسه با میسیونرهای آمریکایی برای ایران کم ضررتر می‌دانست. او در نامه‌ای به میرزا محمد صادق، پیشکار مستقل آذربایجان در ۱۲۷۱ق می‌نویسد: «... ولی کشیشان فرانسه که مذهب کاتولیک دارند به جهت چند ملاحظه، از برای ما بی ضررند. اولاً مثل کشیش‌های ینگی دنیا آنقدر پول ندارند که مردم را به زور پول از دین برگردانند. ثانیاً، از جانب دولت فرانسه در ایران سفیری نیست که حمایت از آنان نماید. و آنها به خاطر جمعی، سفیر فرانسه اقدام به اغوای مردم و دعوت از دین به دین دیگر نمایند. ثالثاً مذاهب کاتولیک از قدیم بوده است و حالا هم هست، جرئت نمی‌کنند نصارا را بدین کاتولیک دعوت نمایند. به این ملاحظات شما باید در باطن، حمایت از کشیش‌های فرانسه نمایید، نوعی تمهید نمایید که شاید انشاءالله رفته رفته مذهب پرتستانه متروک شود.» (هاشمیان، ۱۳۹۰: ۷۰۸، ۷۱۱-۷۱۳).

۹. به نظر می‌رسد منظور از صدر اعظم در اینجا، میرزا آقاخان نوری است. طبق سواد نوشته‌های میرزا آقاخان نوری به حاکم وقت آذربایجان و نیز وزارت خارجه ایران، مشخص می‌شود که میرزا آقاخان نوری، صدر اعظم وقت، با فعالیت‌های میسیونرهای آمریکایی و لازاریست‌های کاتولیک فرانسوی، در ارومیه و سایر مناطق آذربایجان مخالف بود، چرا که آنها مردم این نواحی را به دینی دیگر دعوت کرده و از نظر وی این مسئله، موضوع مهمی بود که اگر از آن غفلت می‌شد، آسیب‌های زیادی را برای حکومت و مملکت ایران در پی داشت (برای اطلاع بیشتر نک: هاشمیان، ۱۳۹۰: ۷۰۵-۷۰۹).

۱۰. جیمز باسیت، میسیونر آمریکایی درباره مناسبات مقامات حکومت قاجار به خصوص میرزا حسین‌خان سپهسالار با میسیونرها و دلایل آن چنین نوشته‌است: «به نظر می‌رسد که مأموران حکومتی ایران بسیار محتاط هستند که به هیچ وجه خود را با میسیون‌ها و میسیونرها معرفی نکنند. آنها در نواحی دیگر کشور کمتر از پایتخت محتاط هستند. در اینجا (تهران) ممکن است رقبا از معاشرت با نمایندگان یک مذهب بیگانه استفاده کنند و هرگونه سوءظن نسبت به تمایلات مذهبی آنها برابر با طرد اجتماعی است. افراد درجه یک دارای جایگاه سیاسی و اجتماعی هستند که با احتیاط فراوان از آن محافظت می‌کنند و هر منافع دیگری را فدای آن می‌کنند. مردانی که در میان مردم خود، به عنوان مترقی شناخته می‌شوند، از این جمله مستثنی نیستند. مرحوم صدراعظم (سپهسالار) در بین اروپاییان و ایرانیان به این شهرت داشت که مردی بسیار آزاده بود و از نفوذ خود برای پیشرفت ایران استفاده می‌کرد. او روابط دوستانه‌ای با دولت‌های خارجی برقرار کرد و درصدد بود تا آموزش و هنر اروپا را به ایران معرفی کند. اما او به عنوان یک اصلاح‌طلب و مترقی، یک شیاد بزرگ بود. پیشرفت‌های او فراتر از زینت پایتخت و ساخت چند خط تلگراف نبود. در واقع، به نظر می‌رسد که او سزاوار اعتبار پیشرفت اخیر نیست. او بیشتر از متعصب‌ترین

مسلمان که در سال‌های اخیر وزارت امور خارجه را برعهده داشته، در کار تبشیری دخالت می‌کند. هر میسیونری در ایران در دوران مدیریت او با محدودیت‌هایی مواجه بود. منصوبان او به عنوان سرپرست، بسیار نادان بودند. او دستورات سختگیرانه‌ای در مورد کار آقای بروس (Mr. Bruce) در جلفا صادر کرد. او محدودیت‌هایی را برای یهودیان مسلمان شده در همدان ایجاد کرد. و سرانجام، ظاهراً به فرمان شاه، دستوراتی را صادر کرد که در برابر همه میسیونرهای خارجی در آن سرزمین، یک بدنه پلیس ایجاد کرد تا از مسلمانان در برابر نفوذ مسیحیان محافظت کند. وقتی در نظر بگیریم که او به فردی بی‌ایمان مسلمان شهرت داشت و در زندگی خصوصی فردی هرزه شناخته می‌شد، رفتار او در رابطه با میسیونرهای مذهبی را می‌توان به طور منطقی تنها با این فرض توجیه کرد که او به‌طور خاص مایل بود که هیچ سوء ظنی مبنی بر همدردی با یک دین بیگانه بر او نباشد.» (برای اطلاع بیشتر نک:

Bassett, 1890: 172-173).

منابع

- استادوخ، اسناد قدیمه، ۱۲۵۶-۱۲۶۲، کارتن ۵، پوشه ۱۳.
- استادوخ، اسناد قدیمه، ۱۲۶۹، کارتن ۷، پوشه ۲۶.
- مجله/لادب، سال ۱، شماره ۲، رجب ۱۳۳۶ق/ مه ۱۹۱۸م.
- ادیب الممالک، عبدالعلی (۱۳۴۹). *دافع الغرور، به کوشش ایرج افشار، تهران، خوارزمی.*
- الدر، جان (۱۳۳۳). *تاریخ میسیون آمریکایی در ایران، ترجمه سهیل آذری، تهران، نورجهان.*
- بامداد، مهدی ج ۴ (۱۳۴۷). ج ۵ (۱۳۵۷). ج ۶ (۱۳۵۳). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران، زوار.*
- براون، ادوارد (۱۳۹۴). *یک سال در میان ایرانیان، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران، اختران.*
- برومند، صفورا (۱۳۸۰). *پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا C.M.S در دوره قاجاریه، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.*
- ذکاء، یحیی (۱۳۷۶). *تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.*
- رسولی، جی، آلن، کیدی (۱۹۸۲). *طیب محبوب؛ شرح زندگی دکتر سعید خان کردستانی، واشنگتن، انجمن بین‌المللی مسیحیان ایرانی.*
- رینگر، مونیکا (۱۳۸۱). *آموزش، دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس.*
- سلیمانی، کریم (۱۳۷۹). *القاب رجال دوره قاجاریه، تهران، نی.*
- طباطبایی، سید هادی (۱۳۹۳). *ورود نجوم جدید به ایران پیش از دارالفنون و تصحیح رساله علم النجوم (از مولف و مترجمی ناشناس، ترجمه شده در ۱۲۵۷ق)، پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ علم، زیر نظر دکتر موسی اکرمی، دانشگاه تهران، دانشکده تاریخ علم.*
- فرمانفرمایان، ستاره (۱۳۸۳). *دختری از ایران، ترجمه مریم اعلایی، تهران، کارنگ.*
- فرهنگ جغرافیایی ایران (۱۳۳۰). ج ۴، تهران، ستاد ارتش.
- فلاندن، اوژن (۱۳۳۴). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در ۱۸۴۱-۱۸۴۰، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، چاپخانه روزنامه نقش جهان.*
- قهرمان میرزا عین‌السلطنه (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران، اساطیر، ج ۱ و ۱۰.*

- کاووسی عراقی، محمد حسن (۱۳۸۵). *فهرست اسناد مکمل قاجاریه (جلدهای ۱۵۳-۱۴۷)*، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- کاویان پور، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ ارومیه*، تهران، دلارنگ.
- محبوبی اردکانی، حسین (۲۵۳۵ شاهنشاهی) (۱۳۵۵ ش). *مقدمه‌ای در باب آشنایی ایران با مظاهر تمدنی غربی*، تهران، دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی فرهنگی وزارت فرهنگ و هنر.
- مرادی خلج، محمد مهدی، هادی پیروزان (۱۳۹۵). «رویکرد طریقت نعمت‌اللهیه به ساختارهای سیاسی مذهبی دوره محمدشاه قاجار»، *پژوهش‌های علوم تاریخی*، دوره ۸، شماره ۱.
- معین‌السلطنه، محمدعلی (۱۳۶۳). *سفرنامه شیکاگو؛ خاطرات حاج میرزا محمد علی معین‌السلطنه به اروپا و آمریکا ۱۳۱۰ ق*، به کوشش همایون شهیدی، تهران، علمی.
- موجانی، علی (۱۳۷۵). *گزیده اسناد روابط ایران و آمریکا*، تهران، وزارت امور خارجه.
- نادر میرزا (بی تا). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*، تهران، اقبال.
- ناطق، هما (۱۳۷۵). *کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران*، پاریس، خاوران.
- ناطق، هما (۱۹۸۸). *ایران در راه‌یابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴*، لندن، مرکز چاپ و نشر پیام.
- نوابی، عبدالحسین (۱۳۶۹). *ایران و جهان از قاجاریه تا پایان عهد ناصری*، تهران، موسسه نشر هما.
- ویشارد، جان (۱۳۶۳). *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، تهران، موسسه انتشارات نوین.
- هاشمیان، هادی (۱۳۹۰). «کتابچه احکام و تعلیقات و مراسلات در باب ارامنه و نصارای آذربایجان»، *پیام بهارستان*، دوره ۲، سال ۳، شماره ۱۱.
- یلسون، آبراهام (۱۳۶۸). *روابط سیاسی ایران و آمریکا*، ترجمه محمد باقر آرام، تهران، امیرکبیر.
- Adib al-Mamalik, Abdolali (1970). *Dafe' al-Ghorur*, edited by Iraj Afshar, Tehran, Kharazmi. [in Persian]
- Amir Arjomand, Saïd (2005). "Political Ethic and Public Law in the Early Qajar Period", in *Religion and Society in Qajar Iran*, Robert Gleave (ed.), London and New York, Routledge.
- Bamdad, Mehdi (1968). Vol. 4, (1978). Vol. 5, (1974). Vol. 6. *Biographies of Iranian Figures in the 12th, 13th, and 14th Hijri Centuries*, Tehran, Zavar. [in Persian]
- Bassett, Rev. James (1890). *Persia Eastern Mission*, A Narrative Founding and Fortunes of the Eastern Persia Mission, With A Sketch of the Versions of the Bible and Christian Literature in the Persian and Persian-Turkish Languages, Philadelphia, Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work.
- Boroumand, Safoura (2001). *A Study of the Activities of the Church Missionary Society (C.M.S) during the Qajar Era*, Tehran, Institute for Contemporary Historical Studies of Iran. [in Persian]
- Browne, Edward (2015). *A Year Amongst the Persians*, translated by Mani Salehi Allameh, Tehran, Akhtaran. [in Persian]
- Elder, John (1954). *History of the American Mission in Iran*, translated by Soheil Azari, Tehran, Noor-e Jahan. [in Persian]
- Farmanfarmaian, Satareh (2004). *Daughter of Persia*, translated by Maryam A'laie, Tehran, Karang. [in Persian]

- Flandin, Eugène (1945). *Eugène Flandin's Travelogue to Iran in 1840-1841*, translated by Hossein Noor-Sadeghi, Tehran, Naqsh-e Jahan Newspaper Press. [in Persian]
- Geographical Culture of Iran* (1951). Vol. 4, Tehran, Army Staff. [in Persian]
- German Reformed Messenger* (1851-1867); Apr 15, 1857; 22
- Hashemian, Hadi (2011). "Booklet of Decrees, Annotations, and Correspondence Regarding Armenians and Christians of Azerbaijan," *Payam-e Baharestan*, Vol. 2, Year 3, No. 11. [in Persian]
- Hospitals in Persia* (1907), Philadelphia, The Woman's Foreign Missionary Society of the Presbyterian Church.
- <https://hdl.loc.gov/loc.amed/ascs.258>
- Kavianpour, Ahmad (1999). *History of Urmia*, Tehran, Delarang. [in Persian]
- Kavousi Iraqi, Mohammad Hassan (2006). *Index of Supplementary Qajar Documents* (Volumes 147-153), Tehran, Center for Documents and Diplomatic History. [in Persian]
- Knanishu, Joseph (1899). *About Persia and Its People*, Rock Island, Lutheran Augustana Book Concern.
- Mahboobi Ardakani, Hossein (1976). *An Introduction to Iran's Familiarity with Western Civilizational Manifestations*, Tehran, Office of Cultural Studies and Planning, Ministry of Culture and Arts. [in Persian]
- Moin al-Saltaneh, Mohammad Ali (1984). *Chicago Travelogue; Memoirs of Haj Mirza Mohammad Ali Moin al-Saltaneh's Journey to Europe and America in 1892*, edited by Homayoun Shahidi, Tehran, Elmi. [in Persian]
- Mojani, Ali (1996). *Selected Documents on Iran-U.S. Relations*, Tehran, Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Moradi Khalaj, Mohammad Mehdi, and Hadi Pirouzan (2016). "The Approach of the Nimatullahi Order to the Political-Religious Structures during the Era of Mohammad Shah Qajar," *Historical Science Research*, Vol. 8, No. 1. [in Persian]
- Nader Mirza (n.d.). *History and Geography of Dar al-Saltaneh Tabriz*, Tehran, Eqbal. [in Persian]
- Nategh, Homa (1988). *Iran in Cultural Transition 1834-1848*, London, Payam Publishing Center. [in Persian]
- Nategh, Homa (1996). *French cultural record in Iran*, Paris, Khavaran. [in Persian]
- Navaei, Abdolhossein (1990). *Iran and the World from the Qajar Era to the End of the Naseri Period*, Tehran, Homa Publishing Institute. [in Persian]
- New York Daily Tribune* (1842-1866); Mar 25, 1857
- Perkins, Justin (1843). *A Residence of Eight Years in Persia among the Nestorian Christians; with Notes of the Muhammedans*, New York, Allen, Morrill & Wardwell.

- Perkins, Justin (1861). *Missionary Life in Persia; Being Glimpses at a Quarter of a Century of Labors Among the Nestorian Christians*, Boston, American Tract Society.
- Presbyterian Monthly Record of The Church in The United States of America* (1867), Vol. XVIII (18), Philadelphia, Presbyterian Board of Publication.
- Presbyterian Monthly Record of The Church in The United States of America* (1882), Vol. XXXIII (33), Philadelphia, Presbyterian Board of Publication.
- Qahreman Mirza Ain al-Saltaneh (1995). *Diary of Ain al-Saltaneh*, edited by Massoud Salour and Iraj Afshar, Tehran, Asatir, Vols. 1 & 10. [in Persian]
- Rasooli, Jay, and Allen, Kidd (1982). *The Beloved Physician: The Life of Dr. Sa'eed Khan Kurdestani*, Washington, International Society of Iranian Christians. [in Persian]
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1838-1840)*, Boston, Crocker and Brewster.
- Ringer, Monica (2002). *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in the Qajar Era*, translated by Mehdi Haghighatkhah, Tehran, Ghoghnoos. [in Persian]
- Soleimani, Karim (2000). *Titles of Qajar Era Figures*, Tehran, Ney. [in Persian]
- Speer, Robert E. (1901). *Presbyterian Foreign Missions; An Account of the Foreign Mission of the Presbyterian Church in the U.S.A*, Chicago, Fleming H. Revell Company.
- Speer, Robert E. (1902). *Missionary Principles and Practice; A Discussion of Christian Missions and of some Criticisms upon them*, New York, Fleming H. Revell Company.
- Speer, Robert E. (1911). *The Hakim Sahib; The Foreign Doctor A biography of Joseph Cochran, M.D of Persia*, New York, Fleming H. Revell Company.
- Tabatabai, Seyyed Hadi (2014). *The Introduction of Modern Astronomy to Iran before Dar al-Funun and the Correction of the Treatise on Astronomy (by an Unknown Author and Translator, Translated in 1841)*, Master's Thesis in History of Science, supervised by Dr. Mousa Akrami, University of Tehran, Faculty of History of Science. [in Persian]
- Wishard, John (1984). *Twenty Years in Iran*, translated by Ali Pirnia, Tehran, Novin Publications. [in Persian]
- Zoka, Yahya (1997). *History of Photography and Pioneer Photographers in Iran*, Tehran, Scientific and Cultural Publications. [in Persian]

